

ПИСЕМНЕ ДЖЕРЕЛО 1651 РОКУ ПРО ПОХОВАЛЬНИЙ ОБРЯД УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА

У наукових дослідженнях з часів Аполлона Скальковського і Дмитра Яворницького досить часто відзначається нетрадиційність духовної культури українського козацтва з його самобутніми традиціями, побутом, характерництвом і християнським віруванням. Однією з особливих сторінок цієї маловивченої поки що ділянки в історичній науці є поховальний обряд українських козаків, який вводить нас у загадкову царину світогляду наших предків, – так званий “антисвіт”, як про нього іноді пишуть сучасні дослідники, протиставляючи його звичним соціальним відносинам¹. Дослідження цього обряду відкриває перед нами широкі можливості щодо вивчення “...архаїчних пережитків, які займали певне місце у духовному житті козаків”².

У цій нотатці йтиметься лише про деякі особливості поховального обряду козацтва. Вивчення цієї ділянки дуже промовисто характеризує стан духовної культури цілого народу або його великої соціальної групи (як це ми маємо у випадку з козаками), особливості вірування та обрядів. Наприклад, барвіста розповідь про те, як відбувалося поховання запорозького отамана з Нової Січі Григорія Покотила, що загинув коло Кінбурна під час нападу на турецьку галеру в 1772 р., уже з давніх часів викликала інтерес у багатьох дослідників. Вона була опублікована Скальковським ще у 1847 р., а потім, через п’ятдесят років, передруковувалася в “Киевской старине”³. Уже в наш час факсимільний передрук цього джерела було здійснено в Одесі⁴.

Великий інтерес викликає також публікація опису, здійсненого військовим писарем Тимофієм Котляревським, похорону в Катеринодарі кошового отамана Захара Чепіги у січні 1797 р.⁵.

Дмитро Яворницький справедливо вважається одним з піонерів в археології українського козацтва. Розкопки, що проводилися істориком протягом багатьох десятиліть, дали йому першорядний матеріал не лише для музейної збірки, а й для наукових праць, зокрема про духовну культуру запорожців, чиї могили часто містили в собі предмети зброї та побуту. Як свідчив дослідник, у козацьких похованнях йому траплялися натільні хрестики, воскові свічки, зброя, куски смоли, круги дроту, свинцеві

¹ *Балушок В. Г.* Особливості козацьких звичаїв та обрядів // Історія українського козацтва: Нариси: У 2 т. – К., 2007. – Т. 2. – С. 18.

² *Старік О.* До питання поховальної обрядовості запорозького козацтва // Нові дослідження пам’яток козацької доби в Україні. – К., 2006. – Вип. 15. – С. 100.

³ [Скальковский А.] Похороны запорожца в 1772 году // Киевская старина. – 1898. – № 2. – С. 43–47.

⁴ Намогильні хрести запорозьких козаків / Ред. кол. О. А. Бачинська, О. Ф. Ботушанська, Л. Ф. Бур’ян та ін.; відп. ред. І. В. Сапожников. – Одеса, 1998. – С. 21–25. – (Серія збірок наукових статей, матеріалів та републікацій: “Невичерпні джерела пам’яті”).

⁵ Там само. – С. 26.

кулі, ядра, гудзики, монети, глиняний посуд, люльки, скляні штофи та інше⁶. Пляшки з горілкою, наприклад, Дмитро Іванович представляв у музеї з властивим для нього почуттям гумору. Максим Рильський, який наприкінці 1920-х років мандрував пароплавом по Дніпру, відвідав колишній музей ім. О. Поля (який у 1927–1932 рр. називався Дніпропетровський краєвий історико-археологічний музей). В експозиції він побачив пляшку горілки, знайдену в козацькій могилі, коло якої був надпис: “Запорозька горілка”. Поряд з нею експонувалася маленька пляшечка з царської епохи, що супроводжувалася іншим надписом: “А це казенний мерзавчик”⁷.

Дмитро Іванович випитував у старожилів про поховальні обряди запорожців під час своїх історико-фольклорних подорожей. Ось, наприклад, його запис розповіді від стошістнадцятилітнього діда Івана Росолоди з с. Чернишівка: “Як умирав козак у Січі, то там було особе кладовище, там і хоронили его⁸, а як умирав на зимовнику, то его хоронили або серед степу, або на березу річки, або де в бальці, чи вибальці: де жив, там і хоронили. А хоронили при всім козацькім убранстві: у каптані, черкесці, сап’янах, у шапці, ще й при оружжі. Гроби робили із соснини, із дубини, із вербини; у гроб ставляли іноді і пляшку з горілкою, а іноді ще череп’яну люльку. Оце вмер козак. «А ну-мо, товариші, поставимо ему пляшку горілки у голови, бо покійник любив її!» Та й поставлють. То з розкоші!.. Зверху насипали високу могилу, а поверх могили ставили кам’яний хрест, зроблений самим покійником ще за живота. [...]”⁹.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. фольклорні свідчення з Катеринославщини про поховання, що практикувалися “в старину”, занотовували Яків Новицький і Василь Бабенко¹⁰. За матеріалами Бабенка, наприклад, у гріб клали монети, щоб душа мала чим відкупитися від митарств, а також речі улюбленого заняття. “...а якщо хто любив випити, то ставили в гріб горілку”, – писав дослідник¹¹.

⁶ *Яворницький Д. І.* Історія запорозьких козаків: У 3 т. / Ред. кол. П. Сохань, В. Смолій, В. Сарбей та ін. – К., 1990. – Т. 1. – С. 134, 254; *Шаповал І.* В пошуках скарбів. – К., 1983. – С. 65; *Телегін Д. Я.* Січі запорозьких козаків Низового Дніпра. – К., 1991. – С. 8. – (Товариство “Знання” України).

⁷ *Рильський М.* Запорозький характерник // *Шаповал І.* В пошуках скарбів. – С. 6.

⁸ У 1910-х роках засновник і директор Херсонського губернського історичного музею Віктор Гошкевич на основі власних археологічних розкопок Кам’янецької Січі припускав, що цвинтар заможних козаків було відокремлено від поховань козацької сіроми. Див.: *Козловський А. О., Льїнський В. Є.* Козацькі старожитності пониззя Дніпра // *Археологія.* – К., 1991. – № 4. – С. 49.

⁹ *Яворницький Д. І.* Запорожжє в остатках старини и преданиях народа. – СПб., 1888. – Ч. II. – С. 32. Передрук див.: Намогильні хрести запорозьких козаків. – С. 104. Деякі фольклорні перекази про поховальний обряд козаків див. також у спеціальному розділі “Характеристика поховального обряду запорозького козацтва” у дисертації: *Старік О. В.* Матеріальні та культові пам’ятки запорозького козацтва на території Південної України / Дис. ... канд. іст. н. – Дніпропетровськ, 2008. – С. 132, 139–142.

¹⁰ *Новицький Я. П.* Народная память о Запорожжє: Предания и рассказы, собранные в Екатеринославщине. 1875–1905 г. – Рига, 1990 (репр. з вид.: *Екатеринослав, 1911*). – С. 106–107 (розділ “Смерть и похороны характерника”); *Бабенко В. А.* Этнографический очерк народного быта Екатеринославского края. – Екатеринослав, 1905. – С. 104 (розділ “Похороны”).

¹¹ *Бабенко В. А.* Этнографический очерк народного быта Екатеринославского края. – С. 104. Про ці свідчення див. також: *Старік О. В.* Матеріальні та культові пам’ятки запорозького козацтва... – С. 142.

Про пляшку горілки, запечатану сургучем, що була знайдена у 1936 р. під час розкопок козацької могили, засвідчує також Петро Лаврів у своїй монографії¹².

Наприкінці 20-х – на початку 30-х років ХХ ст. у зв'язку з проектами будівництва гідроелектростанцій археологи намагалися врятувати бодай одинокі пам'ятки від затоплення. При цьому розкопувалися також і козацькі могили або цілі запорозькі цвинтарі. Так, у 1927–1932 рр. Дмитро Яворницький організував розкопки в науково-дослідній Дніпровській археологічній експедиції напередодні і під час будівництва Дніпрогесу¹³. У 1930–1932 рр. Федір Козубовський досліджував один із козацьких цвинтарів під час розкопок у Миколаївській обл.¹⁴.

Не можна тут не згадати також і перших археологічних експедицій для вивчення Хортиці на чолі з М. Маркевичем у травні й червні 1941 р.¹⁵, а також післявоєнних, здійснених у 1951 і 1953 рр. для обстеження територій Січей та Великого Лугу перед новим затопленням¹⁶. Організаторами або учасниками останніх були Федір Копилов, Олена Апанович, Дмитро Телегін та інші археологи або історики¹⁷. Загалом у цей період радянська влада не сприяла подібним дослідженням. “Така злочинна байдужість режиму до вивчення історії власного народу привела зокрема до того, що в 50-х роках при спорудженні Каховського водоймища на Дніпрі з восьми Січей низового Дніпра п'ять – Томаківська, Базавлуцька, Микитинська, Чортомлицька (Капулівська), Підпільницька (Покровська) – були затоплені майже без проведення на них будь-яких стаціонарних досліджень”, – писав з цього приводу Дмитро Телегін, один із найвидатніших у сучасній Україні дослідників козацьких археологічних пам'яток¹⁸.

¹² Дослідник, щоправда, не подав при цьому джерела, з якого він узяв цей факт. Див.: Лаврів П. Історія Південно-Східної України. – К., 1996. – С. 56–57.

¹³ Апанович О. Розповіді про запорозьких козаків. – К., 1991. – С. 316; Сокульський А. Л. Козацька Хортиця: Історико-культурне значення в процесі виникнення і становлення запорозького козацтва. – Запоріжжя, 2008. – С. 124.

¹⁴ Козубовський Ф. Археологічні дослідження на території БОГЕСу 1930–1932 рр. – К., 1933.

¹⁵ Згідно з деякими твердженнями, матеріали цієї експедиції були втрачені, а інформація про їх результати береться з коротких повідомлень у тогочасній пресі, див.: Кобалія Д. Р. “Городок” Вишневецького: историографія и археологія // Запорозьке козацтво в пам'ятках історії та культури: Мат-ли міжнар. наук.-практ. конф.: (Запоріжжя, 2–4 жовтня 1997 р.). – Запоріжжя, 1997. – Секція I, II. – С. 27–28.

¹⁶ Одну з кращих, на нашу думку, статей про дослідження Запорозьких Січей у ХІХ ст. і до початку 90-х років ХХ ст. див.: Козловський А. О., Львівський В. Є. Козацькі старожитності пониззя Дніпра. – С. 42–58.

¹⁷ Див., зокр.: [Копилов Ф. Б.] Копылов Б. Ф. Археологическое изучение остатков Запорожских Сечей // Краткие сообщения Института истории материальной культуры АН СССР. – М., 1955. – Т. 4. – С. 52–53; Телегін Д. Я. Січі запорозьких козаків Низового Дніпра. – С. 16; його ж. Часи козацькі. Січі запорозькі: За письмовими та археологічними джерелами. – К., 1997. – С. 27, 34, 49, 88, 135; його ж. Січі низового Дніпра: зберегти для майбутніх поколінь // Українське козацтво: витоки, еволюція, спадщина: (Мат-ли міжнар. наук. конф., присвяченої 500-річчю українського козацтва: Київ–Дніпропетровськ, 13–17 травня 1991 р.): У 3 вип. – К., 1993. – Вип. II. – С. 155, 158; Козловський А. О., Львівський В. Є. Козацькі старожитності пониззя Дніпра. – С. 48, 50; Дубровіна Л., Гром В. Вступ // Апанович Олена Михайлівна: Бібліографічний покажчик: (До 75-річчя від дня народження і 50-річчя наукової діяльності) / Упор. С. Даневич. – К., 1994. – С. 7–8; Мицик Ю. А. Олена Апанович про українське козацтво // Запорозьке козацтво в пам'ятках історії та культури. – С. 193.

¹⁸ Телегін Д. Я. Часи козацькі. Січі запорозькі. – С. 5.

У наступних двох десятиліттях проводилися археологічні розкопки Романом Юрою та Арнольдом Сокульським на Хортиці у 1968, 1970–1972 рр., А. Сокульським на Кам'янецькій Січі у 1974 р. та деякі інші¹⁹.

У незалежній Україні археологічні дослідження епохи XVI–XVIII ст. ініціювалися насамперед завдяки, як щойно згадувалося, Дмитрові Телегіну, який ще у 1953 р. обстежував землі Великого Лугу, а саме Кам'янецьку Січ²⁰. У 70-х роках, коли ця тема була майже закритою для дослідників, археолог проводив принагідні розкопки козацьких пам'яток, зокрема у 1970 р. т. зв. майдану на кургані (місця для виварювання козаками селітри) або у 1978 р. козацької сторожової землянки в степу під курганом²¹. За безпосередньою участю і під керівництвом Д. Телегіна було видано перший в Україні підручник з козацької археології, а також виокремлено цілий розділ з цієї проблематики у загальному підручнику з археології України²².

У 1992 р. Арнольд Сокульський продовжив свої історико-археологічні обстеження місць коло Базавлуцької, Чортомлицької і Покровської Січей²³. Окрім того, у 90-х роках Павло Горішній провів у Чигирині й Суботові значні розкопки, започатковані ним, зрештою, ще в 70-ті. Під час цих археологічних досліджень особлива увага відводилася вивченню поховального обряду українського козацтва і його світогляду. У багатьох могилах дослідник виявляв ритуальні горщики, керамічні підсвічники та інші речі²⁴.

¹⁹ Юра Р. Работы Хортицкой экспедиции в 1968 г. // Археологические исследования на Украине в 1968 г. – К., 1971. – С. 245–249. Важливий для дослідників звіт Р. О. Юри за розкопки 1968 р. було опубліковано: Яценко С. П. Археологічні дослідження 1968 року Р. О. Юри: Фондове зібрання Запорізького краєзнавчого музею // Музейний вісник. – Запоріжжя, 2009. – № 9. – С. 56–65. Див. також: Телегін Д. Я. Січі запорозьких козаків Низового Дніпра. – С. 3, 16; його ж. Часи козацькі. Січі запорозькі. – С. 26, 135; його ж. Січі низового Дніпра: зберегти для майбутніх поколінь. – С. 154; Козловський А. Археологічні дослідження Кам'янської Січі // Українське козацтво: витоки, еволюція, спадщина. – Вип. 2. – С. 143–147; Ільїнський В. Запорозькі Січі за матеріалами археологічних досліджень: Хортицька Січ // Там само. – С. 131–134; Козловський А. О., Ільїнський В. Є. Козацькі старожитності пониззя Дніпра. – С. 45; Кобалія Д. Р. “Городок” Вишневецького: істориографія і археологія. – С. 28; Пустовалов С. Ж. Підсумки й перспективи досліджень на о. Мала Хортиця (Байда) // Запорозьке козацтво в пам'ятках історії та культури. – С. 51–52. Перелік розкопок у 1876–2006 рр. на о. Хортиці див., зокр.: Сокульський А. Л. Козацька Хортиця... – С. 714–716.

²⁰ Телегін Д. Я. Січі запорозьких козаків Низового Дніпра. – С. 16; його ж. Часи козацькі. Січі запорозькі. – С. 135; його ж. Січі низового Дніпра: зберегти для майбутніх поколінь. – С. 158.

²¹ Його ж. Козацька сторожа // Пам'ятники України. – К., 1979. – № 4 (42). – С. 61; його ж. Часи козацькі. Січі запорозькі. – С. 90–91, 147. Див. також: Пустовалов С. Ж., Тітова О. М. Життя – подвиг в ім'я науки: Пам'яті Д. Я. Телегіна // Праці Центру пам'яткознавства. – К., 2011. – Вип. 19. – С. 302–303.

²² Археологія доби українського козацтва XVI–XVIII ст.: [Навч. посібн.] / Упор. Д. Я. Телегін (відп. ред.), І. С. Винокур, О. М. Тітова, І. К. Свешніков та ін. – К., 1997. – 336 с.; Винокур І. С., Телегін Д. Я. Пам'ятки козацьких часів // Їх же. Археологія України: Підручник для студентів історичних спеціальностей вищих навчальних закладів. – 2-ге вид., доп. і перероб. – Тернопіль: Навч. книга – Богдан, 2008. – С. 442–464.

²³ Старік О. В. Матеріальні та культурні пам'ятки запорозького козацтва... – С. 163.

²⁴ Горішній П. А., Рудич Т. О. Дослідження залишків козацького цвинтаря XVII ст. в Чигирині // Українська козацька держава: Витоки та шляхи історичного розвитку:

MISCELLANEA

У науці, однак, існує думка, що козаків ховали без супроводжуючого інвентарю. У першому розділі згаданого підручника з козацької археології Д. Телегін, зокрема, писав: “Як відомо, козаки були глибоко віруючим народом. [...] Згідно з християнським поховальним каноном ніякі речі в могилу не клали, за винятком натільного хреста на грудях. Безінвентарність козацьких поховань стверджується, зокрема, розкопками могили Івана Сірка [23–24 листопада 1967 р.] при перенесенні решток отамана на нове місце через розлив берега поблизу Капулівки Каховським водоймищем”²⁵. Подібне твердження зустрічаємо і в іншій праці Д. Телегіна: “Як свідчать джерела, Сірко був похований за християнським обрядом, за яким ніяких речей, крім хреста, в домовину класти не передбачалось. Тому відсутність тут булави чи якоїсь там зброї – цілком зрозуміла”²⁶.

На противагу цій думці археолога слід, насамперед, згадати, що в одному зі своїх попередніх досліджень Д. Телегін все ж побіжно згадував деякий інвентар з козацьких могил. Так, описуючи обстеження Д. Яворницьким решток розмитого Дніпром козацького цвинтаря коло Микитинської Січі, дослідник зазначав, що Дмитро Іванович бачив “...на піску... впереміш з кістками мідні хрестики, іконки, гудзики, персні, а також *скляні штофи* (курсив наш. – Я. Ф.)”²⁷. Тут варто також зазначити, що різні речі у козацьких могилах були віднайдені під час археологічних досліджень протягом останніх 10-15 років. Окрім того, інвентар з таких поховань описаний також і в польському діаріуші облоги військами Кам’янця-Подільського у 1651 р., про який ітиметься нижче.

З приводу ж могили Івана Сірка, то важливо наголосити, що дніпропетровський археолог Людмила Крилова, яка керувала розкопками під час перепоховання отамана у 1967 р., вважала його могилу пограбованою. Сам Дмитро Якович знав про це, оскільки деталі перепоховання 1967 р. йому були відомі як з її археологічних звітів, так і з особистої розповіді. Згідно з цією гіпотезою, пограбування могили могло статися під час руйнування Чортомлицької Січі російськими військами у 1709 р., “...коли озвірілі солдати тоді розкопували навіть могили на цвинтарі, шукаючи там цінностей, – писав Д. Телегін. – Очевидно, в той час була пограбована і могила Сірка”²⁸. Отже, відсутність інвентарю в цій могилі, як виглядає, не пов’язана з поховальним обрядом запорозького козацтва.

У 2008 р. під керівництвом Ганни Швидько у Дніпропетровську було захищено дисертацію Олександра Старіка “Матеріальні та культові пам’ятки запорозького козацтва на території Південної України”. Важливість цієї праці полягає в тому, що

(Мат-ли Четвертих Всеукр. істор. читань). – К.; Черкаси, 1994. – С. 116–118; *Горішній П. А.* Розкопки нижнього міста у Чигирині // Там само: (Мат-ли П’ятих Всеукр. істор. читань). – К.; Черкаси, 1995. – С. 189–191; *Його ж.* Козацький цвинтар у Чигирині: поховальний обряд, антропологія, археологічний матеріал // Наукові праці істор. ф-ту Запорізького національного ун-ту. – Запоріжжя, 2009. – Вип. 26. – С. 209–213.

²⁵ Археологія доби українського козацтва XVI–XVIII ст. – С. 33 (розд. I, § 5 “Поховання, цвинтарі. Надмогильні монументи”).

²⁶ *Телегін Д. Я.* Часи козацькі. Січі запорозькі. – С. 193. Передрук розділу “Про могилу славного отамана Івана Сірка та події навколо неї” з цієї книжки Д. Телегіна див.: *Намогильні хрести запорозьких козаків.* – С. 186–192.

²⁷ *Його ж.* Січі запорозьких козаків Низового Дніпра. – С. 8.

²⁸ *Його ж.* Часи козацькі. Січі запорозькі. – С. 193, 196. Див. також: *Старік О. В.* До питання поховальної обрядовості запорозького козацтва. – С. 99.

це є перше в українській науці дослідження, в якому узагальнено відомі за станом на той час археологічні пам'ятки духовної культури козацтва на території Південної України (на жаль, ця дисертація й досі не видана друком як монографія, тому вона залишається малодоступною для істориків та археологів). У спеціальному розділі, присвяченому характеристиці поховального обряду запорожців, дослідник описував такі спостереження: "...козацький поховальний обряд має свої як християнські (орієнтація на захід, встановлення хреста тощо), так і архаїчні (наявність предметів у похованні, превалювання червоного кольору тощо) складові. Наявність останніх пояснюється специфічними умовами виникнення та існування запорозького козацтва як військового братства професійних вояків"²⁹. На основі узагальнення результатів розкопок археологів різних років і своїх власних, а також фольклорних джерел автор дисертації здійснив аналіз духовної культури українського козацтва, релігійного світогляду, вбрання померлих козаків, інвентарю, що супроводжував їхні поховання, та дослідив інші проблеми.

* * *

Дотепер поховання козаків вивчалися переважно на основі етнографічних, фольклорних і археологічних джерел. Це цілком зрозуміло, бо інформацію в писемних пам'ятках XVI–XVIII ст. про розкопки козацьких могил знайти майже неможливо. І навіть думка про доцільність таких розкопок спершу може видатися дуже дивною, бо хто ж у той час був зацікавлений у тому, аби фіксувати це на папері?

Проте траплялися й такі випадки. Один із них занотовано в польському анонімному щоденнику часів Хмельниччини (ймовірно, якогось єзуїта) про облогу Кам'янця-Подільського українськими військами у травні 1651 р. під час Берестецької кампанії. Цей щоденник, один зі списків якого дійшов до нас у рукописі Мартина Голінського, має назву "Diarius iako Chmielniczky sturmował do Kamięcza Podolskiego die 7 maju 1651"³⁰. У ньому йдеться про те, що в ніч з 11 на 12 травня н. ст. 1651 р. до козацького табору під Кам'янцем-Подільським дійшов універсал Богдана Хмельницького, аби війська покинули місто і якнайшвидше поспішали до нього. Цей наказ було виконано, й облогу міста знято.

Той факт, що під час облоги багатьох міст і фортець козаки ховали загиблих на полі бою одразу неподалік від обложених мурів, не є новим у науці. Одним із найвідоміших таких цвинтарів, що дійшов до нашого часу, можна вважати козацькі могили на П'ятницькому цвинтарі у підніжжі Черчі біля Замкової гори у м. Кременці (Тернопільська обл.). У народній традиції виникнення цього цвинтаря пов'язується зі штурмом замку військами Максима Кривоноса у 1648 р.³¹.

²⁹ Старік О. В. Матеріальні та культові пам'ятки запорозького козацтва... – С. 148; його ж. До питання поховальної обрядовості запорозького козацтва. – С. 101.

³⁰ Львівська національна наукова бібліотека України ім. В. Стефаніка (далі – ЛННБ). – Ф. 5: Осолінські. – Од. зб. 189/П: Рукопис Мартина Голінського. – Арк. 496–501; Грушевський М. Історія України-Руси. – К., 1996. – Т. IX. – Ч. I. – С. 240–243. Незважаючи на заголовок документа, сам гетьман не брав участі в цій облозі.

³¹ Назва цвинтаря походить від урочища Гора П'ятинка; за станом на 2005 р. збережено 95 могил (у т. ч. 78 надмогильних плит) і 102 хрести, з яких 66 неушкоджених. Див., зокр.: Михальчишин І. Козацьке кладовище XVII ст. у м. Кременці // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К., 2006. – Вип. 15. – С. 102–103; Онищенко В. П'ятницький козацький некрополь 1648 року // Там само. – С. 175–177.

MISCELLANEA

Отже під датою 11 травня 1651 р. згаданий анонімний щоденник подає інформацію, що такі самі поховання козаки робили й під час цієї облоги Кам'янця-Подільського. Тут знаходимо новини, що після відступу козаків могили загиблих розкопували зубожілі простолюдини, які в розореному краї намагалися знайти якусь поживу, аби вижити. Ось як описує цей епізод автор щоденника: “Iakoz same tak gęste mogiły swiadczą o tim, ze ich tak wielie poginęło, ktore teraz ubostwo odkopując znajduie na nich suknie dobre y sablye, y strzelbę, a nawet, nie wiem, z iakych superstiteiy pogonskych, to hłopstwo przy trupiech grzebli wędzonky, półcie, suhary, borełky z myodem, flyasky z gorzałkamy. Drudzi to sobie tak interpretuią, ze sie znowu pod Kamieniec wroczić obiecali, mowiącz: «Withnicie sobie teraz, Lahowie! znowu was nawiedziemi!»”³².

Повний текст цього джерела українською мовою М. Грушевський вмістив на сторінках своєї “Історії України-Руси”. У його перекладі цей уривок звучить таким чином: “І самі густі могили свідчать, що їх [козаків] багато згинуло. Убогі люде й тепер їх відкопують, і знаходять там добрі сукні, шаблі, рушниці, а навіть – не знаю, з яких уже поганських забобонів – ті хлопці при трупах ховали шинки, солонину, сухарі, барильця з медом, пляшки з горілками. Дехто так то собі толкує, що вони сподівалися назад вернутися під Камінець і говорили: «Одітхніть тепер собі, Ляхи! знову вас навістимо!»”³³.

Цінність цього повідомлення полягає, зокрема, в тому, що воно перелічує предмети в могилах, які не зберігаються в землі довгий час і тому не можуть бути виявлені під час археологічних досліджень (зокрема, якісь харчі або барильця з медом, що були, мабуть, дерев'яними). Автор щоденника наводить нетипове пояснення щодо присутності цих предметів у могилах, яке побутувало у декого зі шляхетського, духовного або міщанського середовища. Мешканці Кам'янця-Подільського, отже, підозрювали, що козацьке військо просто робило запаси і мало намір повернутися під мури міста, використавши закопану зброю та харчі під час нової облоги. Подібна інтерпретація впливала з тієї розгубленості мешканців, які зіткнулися з дивною і незрозумілою для них світоглядною традицією українських козаків.

Отже, кам'янецький щоденник 1651 р. є добрим доповненням до тих фольклорних та археологічних джерел, які ми маємо для вивчення проблематики обрядовості козацьких поховань. В українській історіографії цей документ було використано М. Грушевським ще у 1928 р., хоч і зовсім в іншому контексті. Незважаючи на це, той факт, що він не залучався дослідниками до вивчення світогляду козацтва, наштовхує на деякі роздуми. Це стосується тенденції у науці, коли археологи у своїх дослідженнях не часто послуговуються писемними джерелами, так само, як історики – археологічними. У цьому ж випадку маємо таке добре поєднання, коли рукописне джерело XVII ст. додає істотні відомості до тогочасних археологічних пам'яток.

Ярослав Федорук (Київ)

³² ЛННБ. – Ф. 5. – Од. зб. 189/П. – Арк. 500.

³³ *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. I. – С. 242.